

63.3(5Қаз) 46/47
Е 45

Қанатбай
Елеусізұлы

АДАМНЫҢ СҰҢҚАРЫ

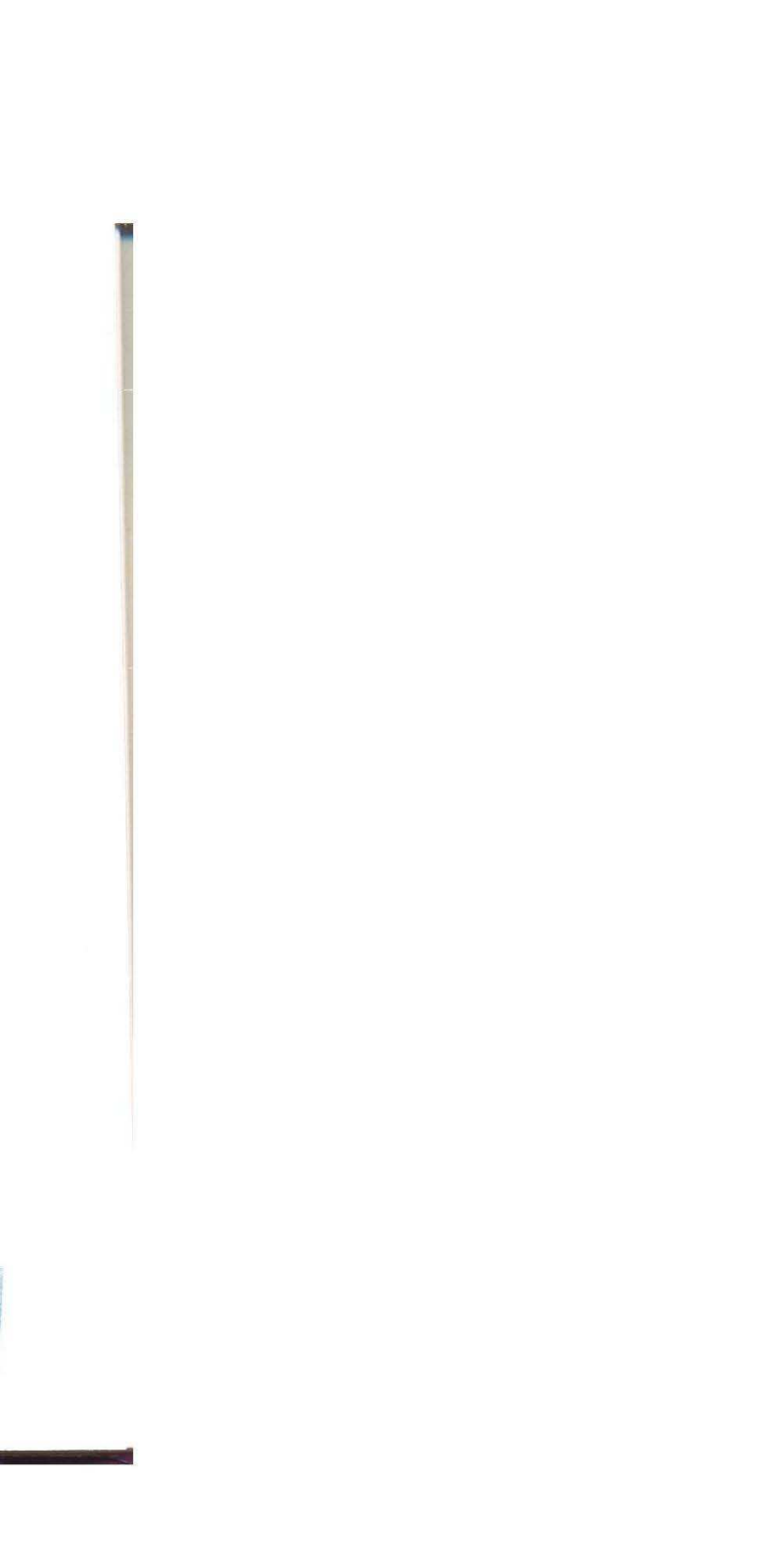
Сайрам соғомның ақсақалы
Шоқан Мидеу батыр Айтқұлы
(1630-1684) ж.

*Қанатбай
Елеусізұлы*

АДАМНЫҢ СҰҢҚАРЫ

Алматы
«Жазушы»
2001

ББК 82. 3 Қаз
Е 45

Редакторы *Есенбай Дүйсенбайұлы*

Елеусізұлы К.
Е 45 Адамның сұнқары. Тарихи-танымдық жинақ.— Алматы:
«Жазушы», 2001.— 144 бет.

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 10 жылдығы аясында ұсынылып отырған осы тарихи-танымдық жинақта алыс заманаларда азаттық үшін алысып, ат үстінде ел қорғаған Тілеу, Жолдыаяқ, Қалдыбай, Есет сияқты батырлар, Мөнке, Жетес тәрізді аузы дуалы билер, Сарышолоқ, Батақтың Сарасы сынды ақындар жөнінде жүйе-жүйе сөз қозғалады, олардың ерлігі, шешендігі, шығармашылығы нақтылы құжат-деректер арқылы көрсетілген. Көне көз қарттардан естіген ауызекі әңгімелер желісіне құрылған ататектік шежіре-хикаят өз алдына бір төбе.

Е 4702250105-09 / 402(05)-2001 құлақтандырусыз—2001

ББК 82.3 Қаз

ISBN 5-605-01739-X

© «Жазушы» баспасы, 2001

Таза мінсіз асыл тас
Су түбінде жатады.
Таза мінсіз асыл сөз
Ой түбінде жатады.
Су түбінде жатқан тас
Жел толкытса, шығады.
Ой түбінде жатқан сөз
Шер толкытса, шығады.

Асанқайғы.

Язык — ключ к истории народа, к прошлому. Гордиться славы своих предков не только можно, но и должно. Не уважать одной есть постыдное малодушие.

А. С. Пушкин.

Тіл — халықтың тарихын, өткенін білудің кілті. Өзіннің ата-бабаларының данқымен мақтануына болады ғана емес, солай болуға тиісті де. Оны құрметтемеу, сыйламау — мақсара жарымжандық, мүсәпірлік.

А. С. Пушкин.

АЛҒЫСӨЗ ОРНЫНА

Талай ғасырдың аумалы-төкпелі оқиғаларын бастан кешірген, түркі тектес халықтарға белгілі ежелгі Тұранның бесігі мен есігі атанған, түркі дүниесінің тәжі — қасиетті де киелі Түркістан үшін кімдер шайқасқа бел буып, кімдер жан беріспеген! Түркістан үшін болған қатерлі Сайрам шайқасына (1681 — 1684) Батыс аймақтан қалың қол бастан барған Тілеу батыр Айтұлының тарихта орны ерекше. Қазақ елінің азаттығы мен бостандығы жолында қан майданда қаза болып, әскербасылары мен сарбаздардың үйғаруы бойынша Әзірет Сұлтан кесенесіне жерленуі, сөз жоқ, Тілеу батырдың қазақтың біртуар ұлы екенін дәлелдейді. Әкелі-балалы Тілеу мен Жолдыаяқ батырлар күндері 2000 жылдың тамыз айының 18-19 жұлдызында Түркістан қаласында аталып өтті. Бұл күндер Түркістан қаласының 1500 жылдық мерейтойы қарсаңына сәйкес келді. Осы рухани шараның өз деңгейінде өтуіне Ақтөбе облысының әкімі Аслан Мусин ерекше мән берді. Аслан Есболайұлы Ақтөбеден облыс әкімінің ішкі саясат бөлімінің меңгерушісі Асқар Шериязданов бастаған арнайы делегация жіберіп, Түркістан қаласының тұрғындарын қаланың 1500 жылдық торқалы тойымен құттықтады.

Бұл «Түркістанға тағзым», «Бабаларға тағзым» атты акция Ұлы Даланың ұланқайыр өңірлері арасындағы руханияттық байланысты одан әрі байытты. Сөйтіп, Тілеу мен Жолдыаяқ батырлар күндерінде жинақталған тарихи материалдарды оқырмандарға ұсынып отырмыз. Ерекше атап айтарым — осы кітапқа бірқатар белгілі адамдардың аталған тақырыбымызға орайлас сөздері мен ой-толғаныстарын да ортақтастыруды жөн көрдім. Ол үшін бәр-бәріне айтар рахметім шексіз.

«Адамның сұңқары» кітабы — өткенге тағзым һәм болашаққа үміт. Кітап тарихи деректер негізінде құрылған. Ол бүгінгі және келер ұрпаққа Отанын сүюге, елін-жерін қасиеттеуге, ата-тегін біліп, аруақтарын сыйлап, ұлықтауға, ырыс-берекесі мен ынтымақ-бірлігін бекемдеуге септеседі деп ойлаймын.

Қанатбай Елеусізұлы

ТЕГІН БІЛУ – ТЕКТІЛІК

«Жеті бабасын білмейтін казактын бабасы жоқ. Сондай кемпір-шал асырап өсірген казактын баласымын. Мен де жеті атамды білемін».

Н. Назарбаев

(«Егемен Қазақстан», 5 шілде, 1997 жыл)

«Жеті атасын білген жетті жұрттын камын жер» деп бұрынғы өткен ұлы аталарымыз тегін айтпаса керек. Алдыңғы буын бабаларымыз кейінгі ұрпақтарды ата-тегін білуге, салт-дәстүрді сақтауға баулып отырған.

Жер бетінде қанша жұрт болса, соның бәрінің шыққан тегі, тарихы, мәдениеті, әдебиеті, салт-дәстүрі болатындығы бесенеден белгілі. Сондай халықтардың бірі — біздің қазақ ұлтының да тарихи қалыптасуы аса күрделі. Тарих пен мәдениеттің ғасырлар бойы қалыптасатынын ескерсек, бұл мәселелер тек қана ғалым-мамандардың, әдебиетші-тарихшылардың шаруасы болмаса керек.

Сондай-ақ бұл кез келген ұрпақтың өткен ата-бабалар алдындағы перзенттік парызы. Өкінішке орай, тарихымызды объективті түрде және бүге-шүгесіне дейін зерттеп білуге ғалымдар мен жазушылар ел тәуелсіздік алғаннан кейін ғана мойын бұра бастады. Оның үстіне, этногенез, яғни халықтың шығу тегі жөніндегі мәселе жеке-дара алғанда аса күрделі және этнографтардың, археологтардың, тарихшылардың, тіл мамандарының, демографтардың, тіпті этносты зерттейтін социологтардың бірлесе отырып күш салуын талап етуде. Тарих, әдебиет, мәдениет, өнер өрісі осы бағыттардағы ізденістерді керек етеді.

Қазақтар өзінің шығу тегін, ру тарихын шежіре қылып айтқан. Оны атадан балаға, баладан немереге, немереден шөбереге әрі қарай өлмес мұра күйінде жеткізіп отырған. Ата таратып, жөн сұрасу және оны бес саусағындай мүлтіксіз білу алаш азаматының борышы деп саналған. Жеті атасын, тегін тектей білмеген үлкен айып саналған. «Жеті атанның жөнін біл, жеті жұрттың тілін біл», «Жеті атасын білмеген — жетесіз» деген халық даналығы бұған толық айғақ болады.

Біз әңгіме етіп отырған ұлттың табиғи жаралымын құрайтын қауым, ру, тайпа, одан әрі жүз, ең сонында, қазақ халқы болып қалыптасуын еліміздің Президенті Нұрсұлтан Назарбаев: «Ру шежіресін білу — сахара төсінде көшіп-қонған қазақтар үшін

өмірлік қажеттілік. Қазақ халқының ру-тайпалық, жүздік-қауымдастық біртұтас ғажайып бітімі ғасырлар бойы бүкіл қазақ – бір атаның ұрпағы, бір тамырдың бұтағы деген ұстаным бойынша өсіп-өркендеп отырған, – дей келіп, ойын одан әрі жалғастырады, – Қазақ халқы үшін жеті аталық ұстаным мен одан туындайтын рулық байланыс институттарының қандай әсері болған?

Біріншіден, жеті аталық ұстанымға негіз болған туыстық байланыс институттары әрбір қазақтың, қала берді бүкіл халықтың білмекке деген ынтасын оятқан. Былайша айтқанда, бүкіл халықтың ақыл-ойын баураған.

Өзінің қазақ екенін білген соң, жеті атасын білген соң, одан әрі өзінің руы мен жүзін білген соң, қазақтар туған жерінің кез келген шалғайында туыскандарының ортасында жүргенін танып-біліп, өзін алып жанұяның бір мүшесіндей сезінген. Осынау ерекке мазмұндағы далалық білім, алып жанұялық сана жай ғана жаттанды дерек болмаған. Мұндай білім көшпелілер санасына мекен-тұрақтың жай-жапсарынан бастап, бүкіл этнос аясындағы рулардың қарым-қатынас ахуалына дейін орнығып отырған...

Нәтижесінде біртұтас жанұя сияқты ұлттың біртұтас зердесі қалыптасып, тек қазіргі жер басып жүргендер ғана емес, жадында сақтаған баяғы ата-бабалары да тірілердің санасында тірлігін жалғастырған. Халықтың мұндай зердесі әрбір қатардағы далалықтардың тарихты айқын елестетіп, жан-жүрегімен сезініп отыруына себепші болған.

Сол себептен де, бұл жерде тарихтың тереңіне бойлаған сайын бабалардың басынан кешкендері мифологияланып отыратынын қаперде ұстау қажет. Пенде шіркіннің өз бабаларын әспеттеп, оның орнын былайғы тумаларынан биіктетіп көрсетуге бейім болып отыратын әдеті.

Жазба дәстүр болмаған соң, мұндай үрдіс ұдайы етек алып, өткен оқиға мен кешкен ғұмырдың нақтылығы да объективті көрініс таба бермеуіне себепші болған.

Екіншіден, жеті аталық ұстаным әрбір қазақтың, бүкіл халықтың құлағына күн сайын бабалары туралы тек жақсылықты құйып, рухани тектілігін дәріптеп, ұлттың сенімін орнықтырып отырған. Бұл әсіреқызыл сенім емес, әрбір қатардағы көшпелінің тарихи нақтылы деректі өз жүрегімен сезінуіне негізделген...

Бұл ойдың орнын бүгінгі оқырман дұрыс түсіну үшін, бір пікірмен толықтыра кету қажет. Мен үшін ата-баба рухына, аруакқа бас ию сезімдері олардың идеалын жалғастыру деген сезімдермен астасып кеткен. Ал ата-бабамыздың идеалы біздің бүгінгі өмір-тіршілігіміздің ең киелі ұстанымдарымен сай келіп жатыр...

Үшіншіден, жеті ата ұстанымдары, туыстық байланыс институттары бабалар рухының алдында әрбір қазақ пен бүкіл халық-

тын іштей жауапкершілік сезімін оятып отырған. «Малым — жанымның садағасы, жаным — арымның садағасы». Көшпелілердің осынау өмірлік ғажайып психологиясы ғасырлар сынынан өтіп, шегіне жете шыңдалған. Бір ауыз сөздің аясына сахара төсіндегі мінез-құлық, салт-жора, моральдық-этикалық сапа, адамдар арасындағы қарым-қатынас қалыптары сияқты қасиеттердің баршасы шоғырланған. Жеті ата ұстанымын тұғыр еткен қазақтардың барша материалдық және рухани өмірі руаралық қарым-қатынастың айнымас әдебіне бағынған. Сондай-ақ бұл ұстанымның аясына қазақ өмірінің қылдай ауытқымайтын моральдық кодексі де, салт-дәстүр мен тыйым-жораларының негізі де қамтылған...

Төртіншіден, жеті ата ұстанымы, туыстық байланыс институты әрбір қазақтың, бүкіл халықтың бойына еш мәжбүрлеусіз мейлінше тегеурінді рухани бірлік сезімін сіңіріп отырған. Бір қарағанда жеті ата ұстанымы қарапайым болып көрінгенімен, жаңұялық-туыстық етенелікті тірек еткен этникалық тұтастықтың қуатты арқауы, тапжылмас темірқазығы болған. Күні бүгінге дейін, сахараның жазылмаған заңы бойынша, жеті атаға дейін бір-бірімен үйленуге рұқсат етпейтін қазақтан басқа жер бетінде бір де бір ел жоқ. Міне, қазақ халқының даналығы тудырған қуатты генетикалық тамыр қайда жатыр», — деп нақты тұжырымдайды («Тарих толқынында». Атамұра, Алматы, 1999. 34-42 беттер).

Ата-тегін білген адамдар шетінен намысшыл, бауырмал, қаншыл, ұлтжанды болған. Кіндік кесіп, кір жуған туған жері үшін, азаматым, ардақтым деп аялаған елі үшін қасық қанын аямай, шыбындай жанын қиюға әрқашанда дайын болған. Тектес, рулас, қандас адамдар бір-біріне опасыздық жасамаған. Керісінше, бір ауыздан сөз, бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарған. Не көрсе де, көппен көрген ұлы той деп, бірге көрген. Тіршілікте бір төбенің басында, өле қалса, бір шұқырдан табылған.

Қазақ шежіресі бойынша шежіре тарқататын болсақ, қазақтың арғы атасы — Алаш. Алаштан — Жайылхан, Сейілхан деген екі ұл. Сейілханнан сегіз арыс түрікмен тарайды да, Жайылханнан Майқы деген жалғыз ұл туады. Осы Майқыдан — Өзбек, Сәбиян (Жиенбек) деген екі бала. Сәбияннан — Айырқалпақ, одан — Қазақ пен Созақ. Созақтан — Қарақалпақ, Қазақтан Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс тарайды. Ақарыстың тұқымы Ұлы жүз деп аталып, одан Үйсін, Қанлы, Дулат, Сарыүйсін, Жалайыр, Албан, Суан, Шапырашты, Ошақты, Шанышқылы, Сіргелі, тағы басқалары таратылады. Жанарыстың тұқымы Орта жүз деп аталып, одан Арғын, Найман, Керей, Уақ, Қоңырат, Қыпшақ тарайды. Бекарыстың тұқымын Кіші жүз деп атап, одан Алау мен Арғымақ тарайды. Алаудан — Алшын, Алшыннан — Әлімұлы мен Байұлы. Арғымақтан Жетіруды таратады.

Қазақ Совет Энциклопедиясында ру — қазақ қауымының арғы тегі, бір әкеден, кейде бір шешеден тараған туыстар тобының экономикалық-әлеуметтік негізгі ұясы деп көрсетілген (ҚСЭ., Алматы, 1976, 9 том, 563 бет).

Ұлттың өзін өзі таныу, өзіне тән қазына-байлықтарын, өткенін қастерлеуі тұрғысында кешегі өткен заманда, тіпті оның алдындағы патшалы Ресей дәуірінде тыйым салынғаны көзі қарақты қауымға белгілі. Халықтың байырғы тарихына, әйгілі тұлғаларына деген салқын көзқарас жұртшылықты өз батыры мен бағыланы болмағандай әсерге жетеледі, өзгенің «богатыры» (оның өзі «**баһадүр**» сөзінен шыққан) мен «князін» марапаттаған оқулықтар күштеп таңылды. Есім мен Қасым, Әз Жәнібек пен Тәуке, Әбілқайыр мен Абылай сынды хандары, Қабанбай мен Бөгенбай, Қарасай мен Ағынтай, Тілеу мен Қалдыбай, Жолдыаяқ пен Тайлақ, Сырым мен Есет батырлары барын білмейтін кешегі оқушылар, бүгінгі азаматтар өз халқын шынымен де «тақыр жұрт» екен деп ұқты. «Совет Одағының тарихы» деп аталатын қай оқулықты ашсаң да Иван Грозный мен Александр Невский, Бірінші Петр мен Екатерина сияқты патшалар, Игорь мен Ермак, Кутузов пен Суворов сияқты батыр қолбасшылар туралы оқитын болғандықтан, өзге жұртты ғана ер-жүрек жауынгер халық екен деп ұғынатын халге жеттік. Бұл халық Ұлы халық есебінде ұғындырылып, тарих пен мәдениет, әдебиет тек соларда ғана деп түсіндірілді. Отарлау мен орыстандыру саясатының ұстанымы осындай еді.

Бұның дәлелі мынадай. Ресей империясын билеген катын патша Екатерина II Орынбор генерал-губернаторына жолдаған нұсқауында былай деп жазады: «Қырғыз-қазақ халқының бір ру басшыларын екінші ру басшыларымен араз етіп, бірімен бірін қас етіп, бірінің етін бірі жеуге себеп болыңыз. Сұлтандарын бірімен бірін араз қылып, біріне бірін иттей тартыстырып, бірінің етін бірі жеуге себеп болардай іс қылыңыз» («Айқап» журналының 1913 жылғы 20-санында жарияланған). Бұл патшаның нақты тапсырмалары сол кезде орындалып, ел арасы бүлінді. Ел өзімен өзі дауласып, дауды генерал-губернаторға шештірді. Құлдықтың камытын мойынға киді. Бұдан кейін қызыл империяның әлегімен қазақтар ұлтшылдықпен күресіп, ұлтсыздыққа айналдық, шыққан тегімізді білмей, мәнгүрт болдық. Ұлтжандылық отаршылдар үшін қазақ елін тоз-тоз қылып бөлшектеудің, өзді-өзі жауластырып, атыстырып-шабыстырудың ең тиімді әрі ең құйтырқы құралына айналды. Бір халықты екі топқа бөліп, тап күресін шығарды. Жарлы-жақыбайларды ауқатты туыстарына айдап салып, сүттей ұйып отырған елдің арасына жік түсіріп, жауластырды. Оған қарсы тұрып, үн қатқандар ұлтшыл, рушыл, жікшіл, жершіл, халық

жауы, тап жауы деп айыпталып, тегі мықты зиялыларымыздың көзі жойылды. Олай болса, тәуелсіз ел болудың тетігі тектілікте жатыр. Ұлттың болашағын ойлап, жар құлағы жастыққа тимей, қорлық-зорлыққа қарсы жанкештілікпен қажымас қайрат көрсеткен азаматтар ғана елге тұлға бола алады. Шен алып, шекпен кигендер, данқ құмарлар, мансапқорлар, дүниеқоныздар екіжүзді келеді. Олар жамбасының ыңғайына қарай кез келген уақытта қисая кететіндігін өмір көрсетіп келеді.

Абзалы, текті білу, шежіре тарату — кейбіреулер айтып жүргендей рушылдықты, жікшілдікті қоздыратын құрал емес. Ұлтжанды, ұлтшыл, қаншыл дегендер о баста жағымды мағынада қолданылған. Жалпы жұртшылықты бауырмалдыққа, туыскандыққа, ағайын-жекжат арасындағы сыйластыққа баулитын асыл қасиет. Кез келген бейтаныс жандар, бір-бірінен жөн сұраса келе, қарын-бөле шығып, немесе құда-жекжат болып жатады.

«Қарға тамырлы қазақ» деген сөзді осыдан айтса керек. Ешкімді сыртқа теппей, қонақжайлылығымен әлемге белгілі қазақ ұлтының салт-дәстүрі мәңгі өлмейді.

Әлім деген — көк теңіз,
Ортасы — жылым, қатпайды.
Араға келген қонақты
Сары майдай сақтайды.
Саптама етік, қу шекпен
Бізді Құдай сақтайды.
Ерегісер күн туса,
Жайылған қойдай қаптайды,—

деп Сарышалақ шайыр Боранбайұлының ұлттық қасиетті айтып шалқуы тегін емес. Ендеше, бауырмал халқымыздың өз тарихы мен тегін түгендеуге деген ұмтылысына өлшеусіз қолғабыс беретін ата дәстүр, өткенді сыйлау үрдісімізді халқымыздың ортақ игілігіне қайта айналдыруға үлес қосу қазіргі тірі жүрген пенделерге қастерлі іс болса керек.

Қазір «тегімді білсем» дегенге «тек жүр» деп айыптайтын заман өтті.

Біздің алдымызда дәуір кешкен аузы дуалы, жүріс-тұрысынан зиялылықтың лебі есіп тұратын аталарымыз: «Тегіміз ноғайлы, Едіге батырдың ұрпақтарымыз. Бірақ оны айтуға қазіргі заман тәртібі көтермейді ғой»,— деп отыратын. Енді, міне, сол қасиетті қара шалдардың айтқан аманаттарын халыққа жеткізетін күн туды. Тәуба!

Олардың айтқандарын тарихшы, әдебиетші ғалымдардың ғылыми негізде жазылған зерттеу материалдарымен салыстыра отырып сараптасак, ол былай болып келеді.

Алтын Орданың ыдырауы және Ақ Орданың әлсіреуі барысында Қазақстан аумағында пайда болған ірі мемлекеттік құрылымдардың бірі Ноғай Ордасы болды.

Ноғай Ордасы XIII ғасырдың екінші жартысында бөлектене бастады. Бұл процесс XIV ғасырда Әмір Едіге тұсында жалғасып, оның баласы Нұрадиннің (1426—1440) кезінде аяқталды. «Ноғай Ордасындағы үстем тайпа манғыттар болды. «Ноғай», «ноғайлықтар», «Ноғай Ордасы» деген терминдер әдебиетте алғаш рет тек XVI ғасырдың басында ғана пайда болды. Ноғайлар өздерін «манғыт» деп, аз өзінің ұлысын «манғыт жұрты» деп атаған. Оларды көрші халықтар да осы атпен білген,— деп жазады тарих ғылымының кандидаты Клавдия Пищулина өзінің «Ноғай Ордасы» еңбегінде.

Тарихшылар Б. А. Кочекаев, И. Х. Калмыков және басқалары ноғайлардың монғол-қыпшақтардан тарағандығы туралы белгілі зерттеушілердің пікірлерін келтіреді; олардың көпшілігі (С. Е. Малов, Р. Г. Кузеев және басқалары) Ноғай Ордасы негізгі тұрғындарының шығу тегін Жошы әулетінен шыққан Алтын Орда түмендерімен һәм XIII ғасырда Ноғай әскерінің құрамына кірген тайпалармен байланыстырады.

Ноғай Ордасының негізгі аумағы Еділ мен Жайықтың арасындағы далада, оның орталығы Еділдің төменгі бойында немесе Сарайшық (Жайық) ауданында болатын. Шығысында ноғайлар Жайықтың сол жағалауы бойында көшіп жүрді, олардың көшіп жүретін жерлері солтүстік шығысында Батыс-Сібір ойпатына дейін, солтүстік батысында Қазанға дейін, оңтүстік батысында Арал өңірі мен Каспий өңірінің солтүстігіне дейін жететін, ал кейде олар Маңғыстау мен Хорезмге барып жүретін.

XV ғасырдың ортасында ноғайлар (манғыттар) кей кезде Сырдарияның орта ағысына дейін жетіп, Сырдариядағы бекініс-қалаларды жаулап алды. 1446 жылы, мысалы, манғыт Уакас би Үзкент қаласына билік етті.

Шын мәнінде Ноғай (манғыт) Ордасының негізін қалаған Едіге болып саналады. Ол туралы өмірбаяндық мәліметтер көптеген Шығыс авторларында: Му ин ад-дин Натанзиде, Абд ар-Раззак Самарқандиде, Ибн Арабшахта, Әбілғазыда, Қадырғали Жалайыриде кездеседі. XIV ғасырдың аяғында саяси аренаға шығып, Алтын Орданың белгілі уақытша билеушісі болып алған Едіге 15 жыл бойына (1396—1411) шын мәнінде Алтын Ордадағы бүкіл билікті

өз қолында ұстады. Ол басқарған «маңғыт жұрты» Алтын Ордадан бөлектенген елеулі феодалдық иеліктердің бірі болды. Клафихоның айтуына қарағанда, «Едіге өз Ордасында екі жүз мыннан астам атты әскерді ұдайы ұстаған».

Өз қолымен қойған хандар арқылы Алтын Орданы басқара отырып, «Беклар-бегі» немесе «Ұлы өмір» (әмир әл-умара) атағы бар Едігенің билігі зор болған және көрші ұлыстардың өміріне зор ықпал еткен. Ибн Арабшах оның жиырма шақты баласы болғанын, олардың әрқайсысы «билікке ие патша, (өзінің) ерекше үлгісі, әскері мен жақтастары» болғанын айтады.

Ноғай Ордасында бүкіл саяси билік пен экономикалық өмір шын мәнінде Едіге ұрпағы — маңғыт әмірлерінің қолында болды және оны рудағы жасы үлкендігіне қарай мұраға қалдырып отырды. Алтын Ордадан бөлектенген бірқатар иеліктердің аумақтарында Шыңғыс ұрпақтарынан қайсыбір адамды хан көтеру Едіге ұрпақтарының келісімінсіз жарамсыз деп танылатын дәстүр болған. Шығыс Дешті Қыпшақтың саяси өмірінде XV ғасырда Едігенің ұрпақтары Уакас би, Мұса мырза, Жанбыршы және басқалар зор рөл атқарды.

Ноғай Ордасының құрамына маңғыттармен бірге қоңырат, найман, арғын, қаңлы, алшын, қыпшақ, кенгерес, қарлұқ, алаш, тама және басқа рулар енді. Олардың басшылары арасында билік пен көшіп-қонатын жер үшін үнемі күрес жүріп жатты. Алтын Орданың қираған тамтығынан құрылған басқа бірлестіктер сияқты, Ноғай Ордасы да этникалық құрылым емес, көбіне саяси құрылым болды. Ноғай Ордасын мекендеген тайпалар қазақ халқы қалыптасуының күрделі этникалық процесіне тікелей қатысты. Ноғай Ордасы мен Қазақ Хандығы халықтарының жақын туысқандығы туралы Ш. Ш. Уәлиханов айтқан болатын. Ол алғашқы қазақ ханы Жәнібек тұсында достық қатынаста өмір сүрген ноғайлар мен қазақтарды «екі туысқан орда» деп атаған. Мұндай қатынастар кейін де, мәселен, деректемелерде «казактар мен ноғайлардың ханы» аталатын Хакназар хан тұсында XVI ғасырдың ортасында да сақталды. Қазақ аңыздарында осы уақыт туралы естеліктер сақталған. Бірақ одақтық қатынастар әрқашан сақтала бермеді.

XVI ғасырда Ноғай Ордасының Орыс мемлекетімен сауда-экономикалық және саяси байланыстары бірте-бірте қалыптаса бастады. XVI ғасырдың екінші жартысында Қазан және Астрахан хандықтарын Ресей жаулап алғаннан кейін, Ноғай Ордасы бірнеше дербес иеліктерге ыдырап кетті, оның ыдырау процесінде халықтың бір бөлігі Кіші жүз құрамына енді.

Кіші жүз құрамына кірген Едіге батырдың ұрпақтарын Мұхамеджан Тынышбаев төмендегі түрде таратады: Едігеден — Нұрад-

дин, Қазы, Мансүр, Ағбад, Наурыз. Нұрадиннен — Уақас би, Мұса хан, Жанбыршы. Қазыдан — Қожас, Мансүрдан — Темір. Жанбыршыдан — Ағыс, Көгіс. Мұсадан — Алшағыр, Шағым, Сейдак, Шахмамай, Сары Жүсіп, Алшы Смайл. Алшағырдан — Келмұхамбет, Орак батыр. Орак батырдан — Қарасай, Қазі. Шахмамайдан — Ақмырза, Бекмырза. Алшы Смайылдан — Дінахмет, Мұхамет, Тыналы, Тыныбай, Орыс. Дінахметтен — Орманбет би, Дінмұхамет, Естерек. Естеректен — Тарғын батыр. Орыс ұрпақтары христиандықты қабылдап, Ресей құрамына кірген.

БАТЫРЛАР

Қайраттанса, тау жыққан
Батырлардың еліміз.
Тұяғы бүтін тұлпармыз,
Шын асылдың тегіміз.

Шауубай.

АДАМНЫҢ СҰҢҚАРЫ

Бір күні мені іздейді
Асылдан туған ұрпағым.
Көңілім күдер үзбейді,
Болса да өмір сұрағым.
Ұл туар неше жігерлі,
Талкандар тұсау-шілерді.
Іздер сонда қайдалап,
Бақытым қайта айналад.

Сарышолақ шайыр.

Мен Ұлы Отан соғысынан кейінгі халық шаруашылығын қайта қалпына келтіру заманында жәй шаруанын жанұясында өмірге келіппін. Әкем Елеусіз соғыстан кейінгі жылдарда колхозда зав-ферма, бригадир, кейін мал бақташысы болған адам. Көп сөйлемейтін, томаға тұйық. Ал кейде көңілі шалқып әңгіме айта қалса, тындаушыларын еліктіріп әкететін шежіреші адам еді. Ауыл арасында «жақсы адам» атанған қайырымды жан-ды. Себебі, өзінен гөрі ауылдың, аймақтың жайын көбірек ойлап, астындағы атын, соғымға дайындап отырған малын, киіп жүрген шекпенінен ағайындарына таратып беріп отыратын Қожанасыр мінезі де болатын. Әкемнің денсаулығына байланысты мен бас жасымда тайға, жеті жасымда атқа мінген адаммын. Өйткені марқұм әкемнің көзі алысты көрмейтін. Ел аралағанда, мал қарағанда, мені қосшы баладай қасына ертіп, талай ұзақ-сонар әңгімелер, шежірелер айтатын. Ол осындай әңгіме үстінде: «Қарағым балам, сен желкілдеп өсіп келе жатқан жас құрақсың, мен ел ақсақалдарымен өткен тарихымызды, тегімізді айтып отырғанда ұғып ал. Қажет деп жатсаң, қазақға түсіріп қой. Бірде болмаса, бірде керек болар. Біздің қазақ тегін білмегенді тексіз дейді ғой. «Кісі болатын баланың кісімен ісі бар, кісі болмайтын баланың кісінде несі бар» демекші, байқаймын, ықыласың бар, талабына нұр жаусың,— деп атын тебіне түсіп, әңгімесін жалғастыра беретін. Шамасы, менің зейін қойып жүргенімді байқайтын болса керек.— Біздің Қожаберген — Отарбай әулетінде Алматы атаннан асқан қарікүлак шежіреші жоқ. Алла сөтін салған күні ол атанды да тындарсын»,— деп қоятын. Осылайша казаки рухқа менің санамды суарып, кейіннен бұл саладағы білігімді одан әрі терендеткен елдің кешегі есті-зейінді қариялары Алматы Отарбаев, Қуандық Байтөрин, Тілеужан Шойғарин, нағашы әкем Аяпберген Құлтасов, Бақытжан Ділманов, Өтеш Нәжімаденов, Жалғас Сапаров және қазіргі күнде елдің көзі тірі

шежірешісі атанып жүрген Жүгініс Төлегенов ақсақалдар болатын. Сондай-ақ өз еліміздегі ағайындардың тегін тегіс білетін, басқаның қасіретін қара басының қайғысындай қабылдайтын жанашыр, ертенгі ішіп-жемін ойлап жатпай, барымен бөлісетін тәуекелшіл, бүгінгі барына шүкіршілік ететін қанағатшыл, әрі ашық-жарқын мінезді, әрі қонақжай-сауықшыл анам Алмажан Аяпбергенқызының да зор ықпалы болды. Осылай жылдар өте берді. Жыл сайын әкемнің тәртібі бойынша бие байлап сауатынбыз. Ал бие байлаған үйге жұрт ағылып келіп жататыны белгілі. Әкемнің жайлауы Көкжиденің Астаушиі, қазіргі Мырзағұл ауылы. Анам қартая келе: «Осы шал-ақ өлтіретін болды, мені ақсандатып бие саудырып, елді жинап, ертелі-кеш әңгіме айтады да отырады»,— деп маған ауылға барғанда мұнын шағар еді. Әкем болса иегін көтеріп бір қарап, үндемей өз шаруасын бітіретін. Ұмытпасам, жетпісінші жылдардың соны болса керек, үйге елдің шежіреші ақсақалдары жиналыпты, ішінде мен тындасам деп жүрген Алмат атам бар екен. Бір мәселені шеше алмай жатқанға ұқсайды. Мен де бөріне иіліп сәлем беріп, әңгімелеріне құлақ түрдім. Баксам, олар: «Біздердің арғы тегіміз ноғайлы. Атақты Едіге батырдың ұрпақтарымыз. Ал содан бері қарай кім қалай шежіре тарата алады?»— деп, қымыздарын сапырып қойып, ұзақ-сонар әңгімеге кірісіпті. Маған да керекті осы еді. «Ал тыңда, құлақ!» деймін өзіме өзім ішімнен. Төрде отырған еңселі келген, ірі тұлғалы, етженді қара шал Алмат ата сөйлеп отыр. Едіге батыр, Нұраддин батыр, Мұсахан батыр, Орақ батыр, Мамай батыр, Қарасай-Қази батырлар, Бөлек батыр, Тілеу батыр, Қалдыбай батыр, Жолдыаяқ батыр, Бактыбай батыр, Есет батыр, Бекет батыр, Қарақұл батыр, Байқазақ батыр туралы ұрпақтан ұрпаққа жеткен аңыз-әңгімелерден, дастан-жырлардан үзінділер айтып, Алмат ата тыңдаушыларын өзіне баурап, бесін өткенше, кейде тіпті намаз шамға дейін жырлап, «қалғанын кейін көрерміз» деп, орнынан сиыршалап тұрып, болашақ кездесуге ынтықтырып кете баратын. Өттең, жасы әкеннің жасынан үлкен ақсақалға: «Тоқтай тұрыңыз, жазып үлгері алмай жатырмын»,— деп қайта-қайта ескерте беру қиын екен. Осы іспетті әңгіме-дүкен құрып, ауық-ауық кездесіп жүретін зерделі де зейінді сол қарттар, жастарының ұлғаюына байланысты, қазақ елінің егемендікке де жетіп, Тәуелсіздік алғанын көре алмай дүниеден кезек-кезек озды. Бейіттерінің басындағы құлыптастарға сол кездің саясаты бойынша аты-жөндері мен туған, өлген жылдары ғана жазылды. Шыққан тектері көрсетілмеді. Осы жоғарыдағы ақсақалдардың шәкірттері іспеттес Өтеш пен Жүгініс ел тәуелсіздігін көрді. Бұл ақсақалдар қалай жырлар екен деп, Өтеш пен Жүгіністі әнебір жылдары дара-дара үйге шақырып, бірнеше сағаттай жырлаттым. Бұрынғы жазып алғандарыммен салыстырдым. Тура Алмат, Бакытжан, Қуандық, Елеусіз, Жалғас марқұм-

дар сияқты, бұл екеуі де бір-бірінен асып түсіп жатты. Мен риза болдым, қарттарыма амандық-саулық тіледім. «Бірі мініп келместін кемесіне, бірі күтіп, әнекей, жағада тұр»,— деп ақиық ақын Мұқағали айтқандай, бұлар да қашанғы көп жүрер дейсін деп, менікі — жазып алуға үлгеріп қалу. Тыңдай беру, үлгергенімше жаза беру. Тыңдай-тыңдай қалыптаса бастаған шежіре хикаяттарды, аңыз-әңгімелерді одан әрі байытқан, ғылыми негізге жақындатқан, менің рухымды көтеріп, батылдыққа тәрбиелеген рухы биік казак, зиялы да зерделі ел ағасы һәм қоғам қайраткері, үлкен парасат иесі, тіл саясаты жөніндегі белгілі ғалым, профессор марқұм Мұқтар Арынов болатын. Мұқтар Арынов ұзақ жылдар бойы К. Жұбанов атындағы Ақтөбе педагогикалық институтының ректоры болды. Мұқанмен алғашқы ассалаумағалайқум былай басталды. Әңгімелесем деп тілеп жүрген «Қыдыр» елге өзі келді. Токсаныншы жылдардың басы болса керек, ауданға арнайы сапармен келген Мұқанмен бастықтың кабинетінде кездесіп, ауданды аралауға жоспар құрдық. Ауданды аралатқанда мен жолбасшы болатын болдым. Мен ол кезде аудандық Кеңес төрағасының орынбасарымын. Хош. Мұқанды қасындағы серіктерімен ертіп өз кабинетіме келдім. Қазақтың нарқасқасына жарасатын мінезбен, маңғазданған терең ойлы Мұқаң кабинетке кіре:

— Ассалаумағалайқум! Бұл қай ауыл?— деп сәлем берді. Сәлем алынды, қайта сәлем берілді. Мен сәл-пәл бөгеліп, ағалардың жүздеріне барлай қарап: «Неге бұлай жасады? Шамасы, сөз дәмәтіп тұр-ау»,— деп ойлап: «Бұл атышулы Тілеу-Қабактың, мынжылдығын болжаған Мөнке әулиенің, Ресейге қарсы тұрған Көгібар, Бактыбай, Есет батырлардың, би Мырзағұлдың, шайыр Сарышолоқтың, ақын Сарының, аспанда ұшқан құсты қайырған ұлы күйші Қазанғаптың елі»,— деп бір-ақ қайырдым. Мұқан ажарланып, көңілденіп: «Бәлі, өзіңіз біраз дүниеден хабары бар азаматқа ұқсайсыз ғой»,— деп, мені сыпайылап сөзге шақырды. «Әрине, елде өмір сүріп жатқасын, алды өткен ғасырдың, арты осы ғасырдың басында дүниеге келген, жазып қойған хаттай болған шежіреші қарттардың әңгімелерін тыңдап өскесін, санада бірдемелер қалған сияқты»,— деп ибалық көрсеттім.

Мұқан: «Өткенімізді білмей, өркениетті ел болмаймыз. Сол үшін де әрбір өлкенің тарихын білуіміз керек. Казак елінің қай өлкесінің де тарихы ерлік пен ізгілікке бай. Осы тарихтың келбетін ездер емес, ерлер мен аузы дуалы билер қалыптастырған. Ел ерін танытады, ер елін танытады. Қазақтың нағыз тарихын мүмкіндігінше осы ұрпаққа, келешек ұрпаққа жеткізетіндей шаралар жасау керек»,— деп әңгімесін сабақтай берді.— Тегін білу — тектіліктің белгісі. Есет Көгібарұлының, күйші Қазанғаптың, би Мырзағұлдың, ақын Сарының қайда жерленгендерін білетін шығарсыздар? Осы елдің еңселі азаматтарының бірі мына Зәкен

(Закираддин Байдосовты айтады) елдің рухани қазынасын түгендеуде қыруар еңбек етіп жүрген нар азамат. Ресей қалаларындағы архивтерге барып жұмыс істеп жүр. Сәтін салса, ғылыми материалдарын газет-журналдарда жариялайды»,— деп сөзін аяқтады.

«Әуелі әбден сағынып алмай, шығушы болма сапарға»,— деп акын Төлеген Айбергенов айтқандай, ұмытыла бастаған салт-дәстүрін, діні мен ділін, әдебиеті мен өнерін сағынып отырған елге Мұқан дер кезінде келді. Сөйтіп, Мұқтар Арыновтың ұсынысымен 1992 жылы Бестамақта Әбілқайыр ханның бас батырларының бірі, тархан тама Есет Көкіұлының 325 жылдық торқалы тойы республикалық дәрежеде үлкен ұйымшылдықпен өтті. Бұл соңғы жетпіс жылда Батыс аймақта болған ірі ас беру еді. Ол кездегі облыс әкімі, зиялы да зерделі азамат Шалбай Құлмаханов мырза бұл шараларға тікелей өзі басшылық жасап, өз қолымен атқарды. Отыз жыл қазақ басқаруын аңсаған (бұл да сағыныш) Ақтөбе облысының халықтарының өшкендерін жағып, үзілгендерін жалғап, жоғалғандарын тауып, елдің енесесін бір көтеріп тастады Шалбай ағамыз. Бұл рухани оқиғаны ел күні бүгінге дейін ілтипатпен еске алады. Осы ұлы тойдан бастау алған келесі жылы Шалқар ауданында Есет Көгібарұлының 190 жылдық мерейтойы өтті. Осы ірі шараның ұйытқысы да, ұйымдастырушылардың кеңесшісі де Мұқан болды. Қазір оны біреу білсе, біреу білмейді. Қызметінің күрделілігіне қарамай, Шалқарға бірнеше рет келді. Арман-мақсатын, жоспар-жобасын кездескен сәттерде ұзақ әңгімелейтін. Сондай әңгіменің бірінде әулие-батыр бабалардың рухын қалай ұлықтауды маған нақтылап тапсырды. «Бұндай шаралар елдің бірігуіне, дәстүрді дамытуға зор ықпалын тигізеді. Шалқар ауданы қазақтың салт-дәстүрінің, діні мен ділінің эпицентрі. Сенін түбін бар адамсын»,— деп жұмбақтайтын. Осы Мұқан мені зерттеп жүр-ау деп танданатынмын.

Қазақты қазақтан, жүзді жүзден, руды рудан бөлуді білмейтін, ақыл-парасат кенені, рухы биік біртуар тұлға Мұқтар Арынов би Мырзағұлдың тойын көре алмай, өзін сағындырып, мәңгілік сапарға аттанып кетті.

Иә, бірді айтып, бірге кетпейін. Жоғарыда келтірілген қара шалдар жыры мен Мұхамеджан Тынышбаевтың шежіресіне қайта келейік. Шежіре бойынша: Мұсадан Алшағыр, Шағым, Сейдақ, Шахмамай, Сары Жүсіп, Алшы Смайыл туды дедік. Мұсаның үшінші ұлы Сайдақтан Мәку (Калу) туған. Алматы ата осы Мәкуден бастап жырлап отыр.

Мәку інісі Сәре екеуі жаугершілік заманда елінен әлдебір себептермен қашып шығады. Сәре Табын жерінде қалады. Бір байға жалданып, еңбегіне бір қара тоқты алады. Сол тоқтыдан мыңғырған мал өсірген Қара қойлы Табын атанады. Ал Мәку Жаманактың

үлкен ұлы Шыңғысқа кездесіп, сонын тәлім-тәрбиесін көргені себепті Қалу атанып, Шыңғыстың баласы болып кетеді.

Үлкені Жаманақтың — аты Шыңғыс,
Туғанда бар еді дейді аузында тіс.
Таң калып үлкен-кіші әңгіме еткен,
Туысы бұл баланың ғажайып іс,—

деп жырға айналуына карағанда, Шыңғыс тегін адам болмаған.

Енді осы жерде аз шегініс жасап, Әбілқайыр ханның тілмашы болған А. И. Тевкелевтің (М. Мамашев) 1748 жылы жазған Кіші жүз руларына қатысты мәліметтеріне жүгінсек.

...Кіші жүзде «ірі Алшын руы бар, ал Алшын Қаракесек және Байұлы болып екіге бөлінеді. Қаракесек аталығы бөрінен де ірі, алты атадан тұрады. Байұлы одан әлсіздеу, құрамында 12 ру бар. Жетіру бұл жүздегі шағын ел»,— деп келтірген. Жоғарыдағы қарттар сөзімен, Бекарыстан Алау мен Арғымақ тарайды дедік. Алаудан Алшын, Алшыннан Құдияр, Құдиярдан Қайырбай (лақап аты Қаракесек) мен Қыдырбай (лақап аты Байлы) туған. Қайырбай жас кезінде жарлы болған адамға ұқсайды. Себебі, жарлылығына сай оны елде Қаракесек деп атап кетсе керек. Қаракесектің Токсұлу атты бөйбішесінен Байсары туады. Токсұлу көп ұзамай қайтыс болғасын, Қаракесектің қайын атасы оған екінші қызын береді. Одан Әлім мен Шөмен туады. Байсарыдан — Базаншар, Майлыбай деген екі бала. Майлыбайдан ұрпақ жоқ. Байсарыдан Кете әулеті тарайды. Кете атануы Кетебике анасына байланысты. Байсары соғыста қайтыс болғасын, Кетебикені Әлім алады. Әлімнен Тойкожаны туады. Әлім қайтыс болғасын, Кетебикені Шөмен алып, одан Түменкожаны туады. Бозаншар мен Түменкожа ұрпақтары Ожырай, Кете, Қаракете, ал Тойкожа тұқымдары Ақкете аталады. Шернияз ақынның «Үш таңбалы кетемін» дейтіні содан.

Енді қайтып Мәкуге келейік.

Шыңғыс ақсақал Мәкуді (Қалуды) Орта жүздің Қаракесек руының Зеріп деген ақылды да ажарлы қызына үйлендіреді. Алайда Мәку Зеріппен жылға жетпей өмір сүріп, аурулы болып, дүниеден кыршын кетеді. Мәку жантәсілім алдында, әкесі Шыңғысқа: «Зеріптің аяғы ауыр ғой, Алланың рахымы түсіп, ер бала болса, ол менің бөлегім ғой, баланың атын Бөлек қоярсың»,— деген екен. Содан Алла тағала Мәкудің тілегін қабыл етіп, Зеріп ер бала босанады. Дана қарт, көпті көрген көреген Шыңғыс ат шаптырып той жасап, баланың атын Бөлек қояды. Мәку (Қалу) дүниеден өткесін, қарт Шыңғыс өменгерлік жолымен өзінен кейінгі інілері Баубек пен Өрістің қайсысына Зеріпті қоссам екен деп көп ойланып, інілері мен келіндерінің ықыластарын білгісі келіп, үйіне шақырады. Алғашқы болып Баубек әйелімен келеді. Шыңғыстың

емеурінін білген Баубектің әйелі Баубектен бұрын сөз алып (Баубектің әйелі Зеріпті Баубекке некелеуге қарсы болған. *К. Е.*), Шыңғыстың астындағы кимас жүйрік тұлпар Ақмоншак атты бұйымға сұрайды. Ішкі ойын талқан қылған келінінің өдісіне дана қарт Шыңғыс қарсылық көрсетпей, кимас Ақмоншак атын беріп тұрып: «Кен тарамассын»,— дейді. Бұлардан кейін Өріс те әйелімен келеді. Өрістің әйелі ақ көңілден Зеріпті Өріске қосуды сұрайды. Сонда Шыңғыс келініне риза болып: «Өріс інім сенен тараған ұрпақпен де өрісті болады. Қасиетті ана (Зеріп келінін айтып отыр. *К. Е.*). Зеріптен тараған ұрпақ тегін болмайды. Ақ ниетпен тіледін, тұқымдарын аттың түгіндей болсын»,— деп Шыңғыс ақ батасын беріпті. Шыңғыстың ақ батасы қабыл болып, Өрістен Айдарбек, Есенәлі туып, қыруар ел болыпты. Ал Мәкуден Бөлек, Бөлектен Айт, Бұжыр, Алағай тарайды. Бір заманда Үш Шекті (Шыңғыс, Баубек, Өріс) атанған ел, келе-келе Бөлектен туған Айт пен Бұжырды қосып, Бес Шекті атанады. Сол Бөлек батыр болып өседі. Ел аузында мынадай жыр бар. Ол әріден, Алшыннан, Әлім мен Байұлынан басталады:

Атамыз қос кара шал Әлім-Шөмен,
Кем болмай, өскен екен қатар елмен.
Сынаптай шыныдағы жалт-жұлт еткен
Заман-ай, күнін бар ма түрленбеген.
Ас беріп, ат шаптырып, ұран айтып,
Біркелкі заман өтті дүрілдеген,—

деп Әлім мен Шөменнің балаларының қалыптасуын айтады. Әлімнен Жаманак (лақап аты Шекті), Карамашак (лақап аты Төртқара), Айнык (лақап аты Карасақал), Ұланак (лақап аты Каракесек), Тегінболат (лақап аты Карасақал), Тойқожа (Ақкете) тарайды. Шөменнен Шөмекей мен Дөйт туады. Дөйттен тұқым жоқ. Шөмекейден Аспан, Бозғыл, Тока, Көнек тараған.

Ел арасында «Әлімнің үлкені де Каракесек, кішісі де Каракесек» деген сөз бар. Бұл сөз қайдан шыққан деген заңды сұрақ туады. Үлкендердің айтуынша, ол былай болған: Қайырбайдан (Каракесектен) Байсары, Әлім, Шөмен туғанын жоғарыда айттық. Осы Қайырбай (Каракесек) қартая келе Әлімнің баласы Ұланакты бауырына басса керек. Ұланак үлкен атаның баласы болған соң, шолжан, ерке, болбырлау болып өседі. Қайырбай (Каракесек): «Осы балам сасыған бай болады, «Сасығым»,— деп отырады екен. Ұланак өсе келе мол байлыққа, Ұлы шаныраққа (Қайырбай (Каракесек) шанырағына *К. Е.*) ие болып, туған әкесі Әлімді мойындамай, «Мен Каракесектің баласымын»,— деп кетеді. Содан Ұланакқа да лақап ат танылып, Каракесек атанады. «Әлімнің үлкені де Каракесек, кішісі де Каракесек» деген осыдан қалса керек.

Карамашак (Төртқара) атауы ауызекі әңгімелерде әртүрлі айтылады. Алайда аңыздың түбі ақиқат сияқты. Үйелмелі-сүйелмелі

төрт бала ата-анадан жетім калып, ел аралап жүреді екен. Бір елде ас па, той ма, бір үлкен жиын болып, ас табақтарын тартайын деп жатқанда, сағыммен бұлдырап алыста төрт қарайған көрінеді. Оны көрген үй иесі табақты таратпай: «Көлденең келген көк атты ғой, баталары қабыл болар», — деп ырым етіп күтіпті. Келген соң қараса, айтқандай-ақ төрт қара бала екен. Содан Төртқара атанып кетіпті-мыс. Әлімнің бәйбішесінен туған екінші бала Қарамашақтан — Ораз, Оразкелді, Жаншұқыр, Қараш атты төрт бала Төртқара атанып кеткені жөнінде де әңгімелер бар.

Енді Әлімнің үлкені Жаманактың Шекті аталуына келсек...

Жаманак әкесі Әлім өлгеннен кейін ел-жұртты жинап, мың үй тігіп, ас та төк ас береді. Бұл Жаманактың дәулетті адам болғанын көрсетсе керек. Жаманактың үш баласы: Шынғыс, Баубек, Өріс тату, мыңғырған мал айдаған болыпты. Өркештері қарағайдай матау-матау түйе, үйір-үйір жылқы, үш ен туатын отар-отар қой ұстаған. Құт-береке дарыған ел болған. Мол байлық, игерімсіз жүздеген үйір жылқыны ұстап, ен салып, таңба басу оңайға соқпаса керек. Жылқыларды таңбалау үшін мал өрісіне барып, тайқазандарға қыстан жиналған малдың майын қайнатып, жылқыларды тайқазан түбінен шұбыртып айдап өткізген ғой. Қазандағы қайнап жатқан ыстық майды ұзын сапты бақырашпен шұбырып өткен жылқыларға шашқан. Жылқылардың кез келген жері шашыранды майға күйіп, жазылған соң, қылаң жылқыға қара, баран жылқыға ақ, шек-шек таңба түседі екен. Міне, осы таңбасына қарап, «Шек-шек таңбалы Шектінің мыңғырған малы» деп, Жаманактың балаларын Шекті атандырып кеткен көрінеді. Олар: Шынғыс, Өріс, Баубек, — көп өскен ел. «Шекті көп пе, шегіртке көп пе?» деген содан қалған.

Атамыз Жаманак-Шекті біздің ата,
Өсиет үлкендерден болмас ката.
Болар деп ел сауыры топшылаған,
Әлім қарт ықыласпен беріп бата.

Әлімнің Жаманакқа берген батасы қабыл болып, жоғарыда айтқан Шынғыс, Баубек, Өріс туады. Шынғыс өзінен кейінгі інілері Баубек пен Өрістен жас шамасы жағынан көп үлкен болған адам. Шынғыстан туған Жақайым осы інілерімен жастарына қарай қатар болса керек. Шынғыстың екі інісі Баубек пен Өріс ағасын құрметтеп, Жақайымды әркез аға баласы деп көтермелеп, аға орнына қадірлеп отырған. Ел арасындағы «Жақайым аға баласы» деген содан қалған.

Тарайды Жаманактан Баубек-Өріс,
Көз жетпес айналасы болған тегіс.

Жақайым аға баласы атанады,
Үлкені Жаманактың – аты Шыңғыс.

Өрстің бірінші әйелінен Айдарбек, екінші келіндей алған
Зеріптен Есенәлі туады.

Өрістің бәйбішесінен Ер Айдарбек,
Күнінде адам болған ер көкірек.
Екінші Зеріп деген әйелінен
Тарайды Есенәлі және Бөлек.

Бөлек Есенәлімен бұл жерде шешелес болып тұр. Жоғарыда айттық, Мәку (Қалу) опат болғанда, Бөлек іште қалған бала. Өрістің шаңырағында дүниеге келген. Өленнің ұйқасы үшін Есенәлі бірінші айтылып, Бөлек үлкен болса да екінші айтылып тұр.

Ұлы ғұлама Ахмет Байтұрсынов: «Батырлар әңгімесі өлеңмен айтылған. Өлеңмен айтылған әңгіменің сөзі көпке төзеді, тез өзгере қоймайды. Солай болған соң, батырлар әңгімесінде аталарымыздың сөздері сақталып келген. Біз сияқты тілі жетіліп болмаған халыққа аталарымыздың сөздерін сақтаған әңгімелер құнды болмақ. Сондай құнды әңгімелердің бірі батырлар әңгімесі болады»,— деп жазып еді «Әдебиет танытқыш» деген еңбегінде (А. Байтұрсынов. Шығармалары. Алматы, «Жазушы», 1989, 238 бет).

Байтұрсыновша айтатын болсақ, осы Мәкуден туған Бөлек батыр болып өскенін белгісіз автор өлең әңгімемен былай суреттейді:

Сұрасаң атамызды — батыр Бөлек,
Тірескен аспанменен бір бәйтерек.
Бәйгілі ұлы кіку жерлерінде
Талайлар паналаған көленкелеп.
Сұрасаң атамызды — осы Бөлек,
Әрі бай, әрі батыр бір бәйтерек.
Жайындай дариядағы жатқан көлбеп,
Ерегіс екіталай жер болғанда,
Еш дұшпан тұра алмаған көленкелеп.

Осы батыр Бөлектен Айт (Айтмырза), Бұжыр, Алатай туады. Алатайдан ұрпақ жоқ. Кейбіреулер Айт, Бұжыр, Шон деп, тіпті, кейде Саршаны қоса тудырып, қателесіп жүр. Ол дұрыс емес.

Тарайды сол Бөлектен Айт пен Бұжыр,
Көз жетпес айналасы ұшықиыр.
Артықша бәрін мактап неғылайын,
Адасқан қонысынан болған үйір.

Айттан Тілеу, Кабак, Шоң туады. Шоннан Шағыр туған, аз тараған ұрпақ. Бұжырдан Назар, Шүрен, Жекей туған.

Кейбір шежірешілер Айттан Саршаны туғызып кателесіп жүр дедік қой. Ақиқатында, Тілеу опат болғасын, үшінші әйелі Сұлуды Кабақтың баласы Қанкелді алады. Осы Қанкелдіден Сарша туады. Сарша атақты Мөңкемен шешелес (М. Тынышбаев. Великие бедствия., стр. 96-97).

Тарайды Айтмырзадан Тілеу, Кабак,
Әлімнің баласына болып салмақ.
Қонысы Мұғалжардың Шалқар көлі,
Кенборсық, Қарашолақ, Қаратанак.
Үш ана Күлтөбеде жиналғанда,
Сөз тапқан атам Тілеу ойланбай-ақ.
Сайлаған ханы Тәуке,
Сұпы Әзизді — пір,
Үш ана тарқасады мақұлдап-ақ.
Адамның сұнқары деп атак алған
Бір қазақ Тілеудей боп жаратылмақ.

Міне, осындай нақты жай-жағдайлар жылдар өткен сайын ескеріп, көнере келе, о баста болған шын оқиға кезені тым алыстап кеткен соң, ол бірте-бірте хикаятқа айналады. Әкелі-балалы Тілеу мен Жолдыаяқ батырлардың туған елі үшін қаһармандық істері ел арасында ауызекі әңгімеде осылай жырмен баяндалады. Мұндай аңыз-әңгімелердің, хикаяттардың тегіннен-тегін шықпайтынын фольклорист ғалым Мәлік Ғабдуллин: «Әуел басында тарихи шындыққа, нақтылы деректерге негізделіп туған әңгімелер кейіннен халықтың ауызша айтатын әңгімелеріне айналған»,— деп терендете түседі (М. Ғабдуллин. «Қазақ халқының ауыз әдебиеті», Алматы, 1974, 141 бет).

Ешкімнің атасына тіл тигізбей,
Тегімді баяндадым шын анықтап.
Болғанда атаң сондай атышулы,
Көңіл ит қандай жерге тұрақтамақ?!
Бұрынғы үлкендердің айтқаны бар,
«Тұқымы қасқа айғырдың төбел тумак»,—

деп 1680 жылы Түркістанда Жәңгірұлы Тәукені ақ киізге салып хан көтергенде, Кіші жүздің би-батырларының бірі болып хан сайлауына қатысуы, алқалы топта сөз сөйлеуі, сөз жоқ, Тілеудің атақты адам болғанын дәлелдейді.

Сайлаған ханы Тәуке,

Сұпы Әзизді — пір,— деп бұл жерде ханмен бірге пірдің сайлаға-